
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Maria Fasching: *Zum Begriff der Freundschaft bei Aristoteles und Kant.*
Würzburg, Königshausen und Neumann, 1990, σελ. 187.

Ἡ συγγραφέας εἶναι μαθήτρια τοῦ αὐστριακοῦ φιλοσόφου Erich Heintel καὶ υἱοθετεῖ τις ἀπόψεις του γιὰ τὴν «εὐρωπαϊκὴ θεμελιώδη φιλοσοφία» σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες ὁ Ἄριστοτέλης καὶ ὁ Kant, ὁ πρῶτος μὲ τὴ μεταφυσικὴ τῆς ὑποστασιακῆς μορφῆς καὶ ὁ δεύτερος μὲ τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐλευθερίας, σηματοδοτοῦν καὶ τὰ ἄλυστα προβλήματα τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι ἡ ἐπίδραση τοῦ Heintel εἶναι φανερὴ σὲ ὅλη τὴ μελέτη ἢ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «ἐφαρμογὴ» τῶν ἀπόψεων τοῦ Heintel γιὰ τὴν ὄντολογικὴ καὶ γιὰ τὴν ὑπερβατολογικὴ διαφορὰ στὴ διαφοροποίηση τῆς ἔννοιας τῆς φιλίας ὑπὸ τὴν προοπτικὴ ἀφενὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἄριστοτέλους καὶ ἀφετέρου τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant.

Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης δικαιολογεῖται ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὡς διακρίβωση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ φιλοσοφικοῦ μόχθου, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸ ἀπόθεμα τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ ἀκολουθεῖ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στοὺς Προσωκρατικούς, κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώνεται ὅτι, ἐνῶ αὐτοὶ θεωροῦσαν τὴ φιλία ὡς κοσμικὴ ἀρχή, ὁ Ἄριστοτέλης τὴν περιορίζει στὸ ἀνθρωπολογικὸ πλαίσιο κι ἔτσι ἀποδέχεται τὴ στροφή τοῦ Σωκράτους ἀπὸ τὴν κοσμολογία στὴν ἀνθρωπολογία.

Σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ συστηματικὴ θέση τοῦ πρώτου μέρους ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἄριστοτέλους δὲν μπορεῖ νὰ ἄρει τὴν ἔνταση μεταξὺ τῆς δεδομένης «φυσικῆς» τάξης δικαίου καὶ συγκεκριμένης ἠθικῆς πράξης. Αὐτὴ ἡ ἀπορία προέρχεται ἀπὸ τὴν ὄντολογία τοῦ Ἄριστοτέλους, ἢ ὁποία θεμελιώνει τὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ του καὶ διέπεται ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴ διαφορὰ. Ἡ ὄντολογικὴ διαφορὰ δηλώνει ὅτι τὸ θεμελιώδες καὶ ἐκεῖνο πὸν θεμελιώνεται σὲ αὐτὸ ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὰ ὄντολογικὰ ἐπίπεδα, χωρὶς ὥστόσο νὰ καταργεῖται καὶ ὁ συσχετισμὸς τους. Γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἄριστοτέλη ἡ ὄντολογικὴ διαφορὰ ἐκφράζεται ὡς διάκριση οὐσίας (ὑποστασιακῆς μορφῆς) καὶ φαινομένου, καὶ συνάπτεται πρὸς τὴ διάκριση ἑνὸς καὶ πολλῶν, ἢ ὁποία ἔχει ὡς πρότυπο τὴν ἐνότητα τοῦ ὀργανισμοῦ. Αὐτὸ ὅμως τὸ πρότυπο δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἄριστοτέλους. Ὁ Ἄριστοτέλης προσδιορίζει τὴν οὐσία (τὸ «εἶδος») τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ἐντελέχεια τοῦ φυσικοῦ ἐμβίου ὄντος. Ἔτσι καὶ ἡ ἠθικότητα εἶναι ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐνεργὸς παρουσία τοῦ «εἶδους» του, καθόσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶον λόγον ἔχον» καὶ διέπεται ἀπὸ αὐτὸν σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητές του. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἄριστοτέλους περιέχει τὴν παραδοχὴ ὅτι στὴ φυσικὴ τάξη τοῦ κόσμου ὑπάρχει κάποιον κρυφὸ «εἶδος»

πού αποτελεί τὸ μέτρο γιὰ τὴν αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἠθικότητα. Ἡ συγγραφέας ἀποδέχεται τὴν ἄποψη τοῦ Erich Heintel ὅτι αὐτὴ ἡ επιχειρηματολογία ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, στὸν ὁποῖο ἀργότερα θὰ στηριχτεῖ καὶ ἡ ἔννοια τῆς «οἶδο», ὅπως αὐτὴ προσδιορίστηκε ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τόσο γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο ὅσο καὶ γιὰ τὴν «οἶδο» ἀπουσιάζει ἡ ἔνταση μεταξὺ ἠθικῆς συνείδησης καὶ νόμου, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Ἐπειδὴ ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους στηρίζεται στὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο, καταλήγει σὲ ἀπορίες, οἱ ὁποῖες ὑποδηλώνουν τὴν ἀδυναμία διαμεσολάβησης μεταξὺ ὄντολογικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἐπιπέδου.

Ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* προκύπτει καὶ ἡ καίρια θέση τῆς ἔννοιας τῆς φιλίας. Ἡ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἐκθέτουν ἕνα διαρθρωμένο σύστημα ἠθικῆς, τοῦ ὁποῖου κύριο θέμα εἶναι ἡ μεσότης σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν πράξη. Τὸ ἔργο χαρακτηρίζεται ἀπὸ διαλεκτικὴ τάξη καὶ κάθε βιβλίον ἐκπροσωπεῖ μιὰ διαλεκτικὴ στιγμή. Ἔτσι ἀναδεικνύεται καὶ ἡ τοπολογικὴ θέση τῆς ἔννοιας τῆς φιλίας: Ἡ θεματοποίησή της εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφόσον γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἠθικὴ κοινότητα καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ ἐνάρετοι εἶναι φίλοι. Ἡ εὐδαιμονία ὡς πλήρωση τοῦ «εἶδους» τοῦ ἀνθρώπου συνδέει τὴν ἐσωτερικὴ διάσταση τῆς ἠθικότητας, δηλαδὴ τὴν ἀρετὴ, μὲ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ ὡς μεσότης φανερώνει ὅτι ἡ ἠθικότητα ἔγινε πραγματικότητα.

Ἡ φιλία στηρίζει κάθε μορφή κοινότητας καὶ παρουσιάζει πολλὰς μορφὲς πραγματοποίησης. Ἐνῶ ἡ φιλία συνδυάζει τὸ συναισθηματικὸ καὶ τὸ λογικὸ στοιχεῖο, ἔχει συγχρόνως καὶ ὄντολογικὴ σημασία, διότι ὡς ἀγάπη ἀποτελεῖ τὴν καθολικὴν κατάφαση τοῦ εἶναι. Βεβαίως γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ὑψηλότερη μορφή φιλίας εἶναι ἡ φιλία τῶν ἐναρέτων. Ὡστόσο ὁ Ἀριστοτέλης φθάνει σὲ ἔνταση μεταξὺ φυσικοῦ δικαίου καὶ φιλίας, ὅπως, π.χ., γίνεται φανερό ἀπὸ τὴ φιλία μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου: Καὶ οἱ δύο μποροῦν νὰ εἶναι φίλοι ὡς ἄνθρωποι, ἀλλὰ ὄχι ὡς κύριος καὶ δούλος. Ὁ Ἀριστοτέλης φθάνει στὴν ἐπίγνωση τῆς γενικότητας καὶ τῆς ἀνθρωπινότητας, ἀλλὰ δὲν συνάγει καὶ τὴν ἀναγκαίαν συνέπεια. Πράγματι ἡ ἔννοια τῆς φιλίας προσφέρει τὸ ἀσθενὲς σημεῖο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει ἔξω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ νὰ ἀποτελέσει τὴν πηγὴ μιᾶς δυνατῆς ἀναθεώρησής της. Ἀλλὰ, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ συγγραφέας, ὅσο καὶ ἂν τὸ κράτος στηρίζεται στὴ φιλία, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴν, διότι τὸ κράτος χρειάζεται τὸν νόμο.

Στὸ δεῦτερο τμῆμα ἡ ὅλη θεώρηση στηρίζεται στὴν ἔννοια τῆς ὑπερβατολογικῆς διαφορᾶς, δηλαδὴ στὴ διάκριση διαμεσολάβησης καὶ ἀμεσότητας, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ ὑποκείμενο ὄχι πλέον ὡς οὐσία ἀλλὰ ὡς ἐγὼ, ὡς ὑποκείμενο πού συγχρόνως εἶναι τὸ ἴδιο ἢ διαμεσολάβηση. Ἄν καὶ ἡ ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant θεμελίωσε τὴν ὑπερβατολογικὴν διαφορὰ, ὡστόσο δὲν μπόρεσε νὰ συλλάβει ὅλο τὸ φάσμα τῆς ὑπερβατολογικότητας, διότι ἡ ἴδια εἶχε γνωσιολογικὲς προϋποθέσεις. Βεβαίως ἡ ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία ἀνέδειξε τὸν συστατικὸν χαρακτήρα τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου, ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ συλλάβει τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς φυσικοῦ ὄντος καὶ συγχρόνως ὡς ὑποκειμένου πού ἐπιτελεῖ τὴν διαμεσολάβηση. Ἡ συγγραφέας ἀκολουθεῖ τὸν Erich Heintel καὶ χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο ὡς ἐνθάδε οὐσα ὑπερβατολογικότητα. Αὐτὴ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλει τὴν ἄρση τόσο τῆς ὄντολογικῆς ὅσο καὶ τῆς ὑπερβατολογικῆς διαφορᾶς πρὸς τὴν προοπτικὴ τῆς πλήρωσης τοῦ νοήματος καὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ ὡς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ ὑπερβατολογικὴ διαφορὰ συνεπάγεται τὴν ἀναγνώριση ὄχι μόνον τῆς

γνωστικής συνείδησης αλλά και της ηθικής συνείδησης, όπως γίνεται φανερό και στην ηθική του Kant.

Ο Kant δέχεται ότι η ηθικότητα μπορεί να προσδιοριστεί μόνον με την αναφορά στην έσωτερικότητα της αγαθής βούλησης. Η τελευταία συνάπτεται προς την καθαρή βούληση και έτσι η απόλυτότητα και η γενικότητα του ηθικού αγαθού παραπέμπουν ή μιιά στην άλλη. Η συστηματική ανάλυση της ηθικής του Kant δείχνει ότι υπάρχει διαδοχικός συσχετισμός μεταξύ φρονήματος, προσωπικού πρακτικού κανόνα και ηθικού νόμου, ο οποίος αποτελεί και την έσχατη πηγή έγκυρότητας των ηθικών δεσμεύσεων. Η διαφοροποίηση μεταξύ άφενός του ηθικού ύποκειμένου, το οποίο ανακαλύπτει την ηθικότητα ως δέον και άφετέρου του έλλόγου έμβιου όντος που ανακαλύπτει την ηθικότητα ως «τέλος» είναι προφανής. Ωστόσο και για τον Kant το πρόβλημα της άρετης έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως προκύπτει από τη *Μεταφυσική των ήθων*. Σε αυτό το έργο η άρετη προσδιορίζεται σε αναφορά προς το καθήκον και έχει ως σκοπό να μειώσει την ένταση μεταξύ καθήκοντος και ροπής, δηλαδή μεταξύ ηθικότητας και αισθητικότητας. Ο Kant βεβαίως άποδίδει την άποκλειστική προτεραιότητα στο καθήκον, αλλά με την έννοια της φιλίας δημιουργεί συγχρόνως τη δυνατότητα υπέρβασης της ίδιας της θεωρίας του. Η πρακτική αγάπη προς τον (συν)άνθρωπο, ή φιλία, συμπυκνώνεται στο καθήκον της ευεργεσίας και άποτελεί συγκεκριμενοποίηση της προσπάθειας του ανθρώπου να φθάσει στην αγιότητα. Σύμφωνα με τα έπιχειρήματα της συγγραφής, ο Kant αφήνει τη φιλία στα όρια της ηθικότητας και παρερμηνεύει την αγιότητα, διότι την μεταβάλλει σε άρετη του πεπερασμένου όντος. Έπι πλέον η διάκριση μεταξύ άρετών που είναι και καθήκοντα και η κατάταξή τους δημιουργεί ένταση και στον συσχετισμό αγάπης και σεβασμού. Στην πραγματικότητα οι αντίληψεις του Kant για την φιλία δεν παρουσιάζουν σαφή συνοχή, διότι ο φιλόσοφος αίρει μόν στη συστηματική θεώρηση την αντιπαράθεση της παθολογικής προς την πρακτική αγάπη, αλλά συγχρόνως δημιουργεί νέες άδικαιολόγητες άπορίες. Ωστόσο ο Kant συνδέει την φιλία με την ισότητα των ανθρώπων και φθάνει στην έννοια του φίλου του ανθρώπινου γένους, ο οποίος θεωρεί ως προσωπική άρχη των πράξεών του την ιδέα της κοινότητας των ανθρώπων που δεσμεύονται άμοιβαίως για την επίτέλεση του αγαθού. Έτσι ο Kant καταλήγει στην προβολή του ήθους της ανθρωπινότητας ως ήθους φιλίας.

Η μελέτης της Maria Fasching παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως έρμηνευτική προσέγγιση ενός προβλήματος που θεωρείται ότι ανήκει στην ιστορία, ενώ πράγματι έχει έπικαιρότητα και για τη σύγχρονη φιλοσοφική ηθική.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γιάννης Τζαβάρας (επιμ.). *Συμπόσιο Wittgenstein*. Δωδώνη 1991, σελ. 206.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σήμερα η ελληνική βιβλιογραφία για τη φιλοσοφία του L. Wittgenstein. Η προσπάθεια ξεκίνησε πριν δύο δεκαετίες με πρωτότυπες για την εποχή εργασίες, όπως του καθηγητή Κωνσταντίνου Βουδούρη, *Η θεωρία του νοήματος έν τη φιλοσοφία του L. Wittgenstein*, Αθήνα (1972), και πλουτίστηκε με αξιόλογες μεταφράσεις των έργων του φιλοσόφου. Αναφέρονται οι μεταφράσεις του Trac-